

Ірина Березінець

БЕРЕЗІНЕЦЬ Ірина Володимирівна – аспірантка кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ). Сфера наукових інтересів – університетська філософія кінця XIX – початку XX ст., зокрема гносеологічна проблематика у творчості Г. Челпанова.

НА ПЕРЕХРЕСТІ СВИТОГЛЯДІВ: ПОЛЕМІКА Г. ЧЕЛПАНОВА З О. ГІЛЯРОВИМ

У статті розглядаються важливі, з точки зору гносеології, ідеї висвітлені Г. Челпановим у другій частині його роботи «Проблеми сприйняття простору» на основі матеріалів полеміки з професором О. Гіляровим.

***Ключові слова:** апіорний, гносеологія, геометричні аксіоми, досвід, рефлексія.*

XXI століття стало щасливим часом повернення уваги та зацікавленості до імен, що сприяли розвитку вітчизняної гуманітарної науки. Серед таких імен має своє місце і ім'я видатного вченого – філософа, психолога, педагога, організатора вітчизняної психологічної освіти Георгія Івановича Челпанова (1862 – 1936). У 2012 році, під час святкування 150-річчя від дня народження вченого, в його рідному місті Маріуполі, було відмічено, що його наукові доробки, пов'язані з розвитком філософії, психології, педагогіки, логіки, які ґрунтувались на передовому світовому досвіді та є надбанням слов'янських держав [1]. Наукова спадщина вченого з цікавістю вивчається як російськими, так і українськими вченими. Приваблює до себе увагу багатогранність інтересів, різнобічність порушених проблем у працях Г.Челпанова. Але основна увага сучасних дослідників звернена на вивчення діяльності вченого як організатора психологічної освіти у Російській імперії, психолога, педагога. Потребує подальшої розробки філософська грань наукової діяльності вченого. Тому *метою* нашої статті є спроба виявити важливі елементи для розуміння нового в теоретичних розробках вченого, закладених у докторській дисертації «Проблеми сприйняття простору у зв'язку з вченням про апіорність та вродженість. Уявлення простору з точки зору гносеології», захищеної у 1904 р. Для цього нам

© І. В. Березінець, 2013

стануть у нагоді матеріали дискусії Г.Челпанова з його опонентом професором Київського університету імені Св. Володимира О.Гіляровим (1856 – 1838), приводом до якої стала досить різка рецензія останнього на дисертаційну роботу.

Рецензент, виклавши коротко зміст кожного розділу, констатує, що «книга проф. Челпанова є чисто теоретичним дослідженням, що частково ґрунтується на особистих поглядах автора, частково на критиці чужих поглядів. Оскільки в області, яку досліджує автор, немає загальноприйнятих положень, то оцінка книги можлива не по суті, а лише з формальної сторони, наскільки дослідження відповідає методологічним вимогам визначеності, ясності, роздільності... Розглянута у такому світлі робота проф. Челпанова не може бути визнана бездоганною»[2, с.6].

Виникає закономірне питання: які нові думки виніс на обговорення наукового загалу Г.Челпанов, і чому вони викликали таку гостру критику з боку опонента?

Візьмемо до уваги, що вирішальний вплив на формування обох учених як філософів справило вчення Платона, обидва учених притримувались ідеалістичного світоглядного спрямування у філософії. Але О.Гіляров був послідовником панпсихічного напрямку. Його синехологічне вчення стало продовженням та розвитком думки, що була закладена у західноєвропейських ученнях Платона, Шеллінга, Гартмана, Шопенгауера, Г.Фехнера. За його концепцією світ являв собою єдине ціле матеріального та духовного.

Інших поглядів притримувався Г.Челпанов. Він представляв неокантіанський напрям тогочасної філософської думки, і критикуючи матеріалізм, спирався в своєму розумінні, на беззаперечні відмінності природи фізичного та психічного.

Якщо О. Гіляров головним питанням визнавав питання психологічне, то Г.Челпанов уважав головним питанням філософії гносеологічне питання. Таким чином, вони були представниками різних філософських шкіл.

Повертаючись до дискусії, зазначимо, що свої зауваження, які охоплюють важливі питання, висвітлені Г.Челпановим у роботі, професор О.Гіляров формулює у восьми пунктах. Одним з головних зауважень, висловлених опонентом, було зауваження, яке стосувалось невідповідності змісту книги її назві: «Уявлення простору з точки зору гносеології». На його думку, головний зміст роботи присвячений висвітленню питання про психологічну природу пізнання. Це зауваження носило принциповий характер і тому призвело до необхідності

обговорення таких важливих питань, які стосувались співвідношення психології та гносеології, апіоризму та емпіризму, рефлексії, як джерела пізнання та її зв'язку з емпіризмом та ін. О. Гіляров уважав, що автор має слабкий методологічний захист своїх поглядів та страждає відсутністю стійких поглядів, що змушують його «йти середнім шляхом між протилежностями, а так як такого шляху не існує, переходити з однієї в іншу» [2, с.17].

Та, все ж таки, незважаючи на різку критику, опонент відзначив виявлене Г.Челпановим «широке, майже вичерпне знайомство з питаннями, які його цікавили, його бажання сумлінно та всебічно розібратися у всіх складностях; його палку любов до справи, котра примушує його турбуватися про те, що все цінне, за його думкою, в його викладі було доступним усім та кожному» [2, с.19]. Та визнав, що жодна філософська побудова не може уникнути філософських протиріч, які окрім негативної, відіграють позитивну роль, спрямовуючи думку на пошуки нових напрямків та спонукаючи до творчої роботи [2, с.18]. До висновків рецензента долучився також Кн. Є. Трубецької.

Дійсно, Г.Челпановим була проведена велика робота по опрацюванню, аналізу великої кількості наукових джерел закордонних та вітчизняних учених. Він був певною мірою транслятором, носієм, новітніх досягнень тогочасної науки, та знайомив своїх учнів та послідовників з її історією. Така діяльність сприяла розвитку та збагаченню вітчизняної науки.

Відповіддю Г.Челпанова на рецензію О.Гілярова стала стаття «Апіоризм та емпіризм», яка вийшла друком у «Філософських дослідженнях...» за 1905 р. У ній вчений ще раз наголосив на тому, що його робота спрямована на захист апіористичного вчення. «У своїй рецензії на мою книгу проф. Гіляров атестує її у таких виразах, що усякий хто погоджується з ним, повинен заперечувати будь-яке наукове значення за моєю книгою, і разом з цим заперечувати доказовість теорії, яку я захищаю», – пише Г.Челпанов [3, с.1]. Філософ зазначає, що для розуміння сутності апіористичного вчення, потрібно пройти серйозну філософську школу, яку важко повністю засвоїти у зв'язку з недостатнім рівнем розвитку філософської освіти у Росії. Оскільки емпіризм, у порівнянні з апіоризмом, не потребує спеціальної філософської підготовки, то він є більш поширеним і користується більшою популярністю. Г.Челпанов зауважує, що для того, хто не в змозі зрозуміти це складне вчення, будь-яка критика від авторитетного джерела, «є їм в радість», тому що виправдовує можливість взагалі не вивчати Канта та апіористів. Обурює вченого і обрана О. Гіляровим форма аналізу

роботи. Він уважає, що її розгляд тільки з формальної сторони, а не по суті, є «вбивчим» для автора, тому що по при високий рівень ерудованості, засвідчує невміння автора розмірковувати та виявляє слабкість логічної думки, хоча будь-кому важко уникнути логічних помилок. У той же час, як підкреслює Г.Челпанов, сам рецензент відступає від формальної критики та переходить до фактичної, протиставляючи свої погляди поглядам автора, та нав'язує йому свої протиріччя. А для розуміння роботи автора, потрібне її ретельне вивчення та намагання перейнятися його поглядами. Тільки при дотриманні таких умов, уважає вчений, можливе виявлення та розкриття протиріч у роботі.

Вчений з притаманною йому скрупульозністю, з використанням цитат до кожного зауваження, намагається викласти не тільки свою позицію, але й робить спробу вмотивовано уточнити, розтлумачити, усунути різночитання своєї роботи.

У своїй статті Г.Челпанов приділяє увагу питанням, які викликали критичні зауваження та потребували уточнень в тлумаченні. О.Гіляровим були висловлені заперечення стосовно гносеологічного та психологічного походження пізнання як такого, та в контексті сприйняття, та уявлення простору; рефлексії у її зв'язку з чуттєвим досвідом й апіорними поняттями; особливостей використання терміну «досвід»; геометричних аксіом та їх походження; визначення емпіризму і апіоризму; розгляду викладу історії теорії вродженості.

Мотивуючи правомірність назви роботи, Г.Челпанов звертає увагу на необхідність чіткого розпізнавання поняття «походження» з точки зору психології та гносеології. Пояснюючи різницю між цими двома поняттями, акцентує увагу на тому, що психологія розглядає безпосередньо походження, розвиток, ускладнення самого поняття, а гносеологія використовує вже сформоване поняття, відслідковує його відповідність дійсності та існування у науковому пізнанні. Така позиція визначена завданням гносеології, яке полягає у дослідженні можливих умов наукового пізнання. А вивчення походження самого процесу пізнання займається психологія, тому що це є її безпосереднім завданням. Розкриття різницю між цими поняттями є головною думкою, яка наскрізь пронизує всю роботу вченого.

Професор О. Гіляров дещо по-іншому розумів співвідношення гносеологічного та психологічного. Він бачив між ними тісний зв'язок і вважав, що пізнавальна діяльність і знання, вивчення яких займається гносеологія, є формами свідомості. А вони – всі разом належать духовному життю.

З'ясовуючи відмінності між психологічною та гносеологічною розробкою проблеми, Г.Челпанов відзначає, що гносеологічне питання про походження пізнання, є більш близьким до психологічної проблеми, ніж питання достовірності. В цьому контексті важливим є проблема відмінності між методами дослідження, якими користується гносеологія та психологія. «Гносеологія просто аналізує наукове пізнання та намагається визначити, які з елементів виходять з чуттєвих вражень і які мають суб'єктивний характер, для того щоб потім вказати, чому їм притаманне об'єктивне значення. Психологічний метод, який простежує походження понять, не може вирішити питання про здійснення досвіду», – пише дослідник [3, с.5]. Гносеологія розкриває функції понять, вона не виходить з поняття «здібностей», а оперує логічним аналізом. Для неї є важливим визначити, що у конкретному понятті належить суб'єкту, а що об'єкту. Для цього потрібно в змісті поняття виявити елементи, отримані з зовнішнього досвіду та елементи, які продуковані діяльністю самого розуму. Психологія ж займається вивченням генезису поняття.

Незрозумілим для О. Гілярова було звернення автора до віри, на яку спираються знання та до вияву волі, як основи діяльності, які є психологічними здібностями. Рецензент відзначає, що «цим вченням про віру та теологію як підвалинах знання автор йде в розріз зі своїм основним положенням про докорінну відмінність між психологією та гносеологією» [2, с.12].

Дійсно, Г.Челпанов звертається до теологічного моменту, коли мова йде про апіорні положення. Але він розрізняє поняття «пояснити» та «виправдати», які на його думку, змішує рецензент. Наявність апіорних понять констатується та пояснюється за допомогою логічного аналізу, а для їх виправдання є необхідність звернення до віри. Залучення віри до процесу пізнання, філософ пояснює існуванням деяких законів (як то закони причинності, одноманітності природи), які не маючи доведення, але є його умовою. Без них сам процес пізнання стає неможливим, «тому наша наука ґрунтується у кінці кінців на вірі, вона виходить з положень, які не мають логічного характеру», – пише вчений [4, с.427]. Залучивши до пояснення питання віру, яка є психологічною здібністю, Г.Челпанов не вважає, що відбувається підміна у розумінні суті психології та гносеології, оскільки, відмінності між ними полягають не у предметі вивчення, а у тому, з якої точки зору він розглядається.

Продовжуючи аналіз роботи Г.Челпанова, О.Гіляров спрямовує свою увагу на розкриття вченим питання співвідношення рефлексії та

чуттєвого досвіду, вважаючи його недостатньо розкритим. Г.Челпанов, у свою чергу, зауважує, що рефлексія з чуттєвим досвідом має зовнішній зв'язок, який виконує роль або об'єкта, або спонукальної причини для розуму. З рефлексії, коли відбувається процес спостереження за діяльністю нашого розуму, утворюється особливе джерело ідей, які називаються апіорними. Вчений розглядає рефлексію і як джерело, і як засіб пізнання. Джерелом рефлексія виступає тоді, коли мова йде про загальнолюдське апіорне пізнання. Коли вчений працює над формуванням того чи іншого апіорного положення, звертаючись до рефлексії – тоді вона виступає засобом пізнання. Автор підкреслює, що саме апіорні поняття виникають не зі звичайного чуттєвого досвіду, а є результатом споглядання процесів нашого розуму. До таких ідей належать ідеї числа, часу, простору. Розум відключається від сприйняття зовнішнього світу та чуттєвого досвіду і спрямовує увагу на самого себе, на процеси, які відбуваються в ньому і, як пише мислитель: «Ця обставина у гносеологічному відношенні має величезне значення, тому що визнаючи це, ми повинні відкинути звичний погляд, за яким наш розум є як би дзеркалом»[4, с.249, 252]. Таким висновком Г.Челпанов формулює принцип відображення реальності, в якому, з одного боку, розкривається механізм відображення дійсності, а з іншого – започатковується ідея творчого підходу свідомості до самого процесу відображення.

Подальший розвиток та розкриття цей принцип отримує в ідеї існування інших просторових відношень, який безпосередньо пов'язаний з поняттям «геометричні аксіоми». Розкриттю сутності геометричних аксіом філософ приділяє особливу увагу. Він наголошує на тому, що це поняття має звичну для нас форму тільки завдяки впливу реального середовища на нашу свідомість та є його відображенням. Всупереч тезі про геометричні аксіоми, які є копіями реального простору, є підстави говорити про геометричні аксіоми, як про породження людської свідомості, оскільки, ми оперуємо з елементами, які нею створені. Внаслідок цього, аксіоми виступають в нашій свідомості з характером ідеалізації, оскільки, є результатом її творчості [4, с. 375]. А, це, у свою чергу, звільняє їх від неточностей емпірики. Незважаючи на те, що зміст аксіом породжений самою природою нашого простору, можна вважати їх аподиктично достовірними, при тому, що характер їх обумовлений елементами, які в більшості є породженням нашого розуму. Вчений пише: «Їх аподиктична достовірність показує, що в них ми маємо такі розумові побудови, які з досвіду безпосередньо не виходять» [4, с.377]. Тому можемо говорити про їх ідеалізацію, оскільки

вони позбавлені недосконалості, що привноситься зовнішнім досвідом, спостереженням або чуттєвим моментом. У свою чергу, ця думка робить безпідставним обвинувачення Г.Челпанова у прихильності до емпіризму.

Розглядаючи далі головний предмет дослідження – апіорні поняття, слід звернути увагу на пояснення такого поняття як «досвід», який має до них безпосереднє відношення. Наприклад, у І. Канта це поняття використовувалось у чотирьох значеннях. Сам Г.Челпанов використовує два варіанти прочитання цього поняття: один варіант він формулює, як «те, що ми називаємо пізнанням або досвідом, є результатом взаємодії між чуттєвістю та розсудком», другий варіант – це – «досвід є продуктом діяльності розсудка з матеріалу чуттєвості».[4, с.89]. Тобто, апіорні поняття не є продуктом досвіду, або не є результатом накопичення сприйняття (як уважають емпірики), а є результатом рефлексії та вносяться у зовнішній досвід. Філософ зазначав, що будь-яка ідея не може з'явитись сама по собі, без зовнішнього чинника, маючи тісний зв'язок з переживанням, відчуттям, та, при цьому потребує час на розвиток (в цьому погляд збігається з еволюціоністами) та на спостереження. Для виникнення апіорних елементів пізнання недостатньо змістовних даних об'єктивного фізичного досвіду – вони потребують інші джерела. Одним із відомих «інших» джерел Г.Челпанов називає рефлексію.

Розглянувши різні значення поняття «досвід», учений підсумовує, що для «загальноприйнятого пізнання» апіорні поняття є по суті необхідною умовою, але в той же час, для їх виникнення у нашому пізнанні потрібен вплив чуттєвого моменту, який визначається як досвід. Постійна взаємодія між цими чинниками стимулює процес пізнання, розкриваючи його діалектику.

По іншому бачить процес пізнання О. Гіляров. Для нього пізнання реальності є пізнанням духу. В його світогляді це пов'язано з ідеєю, що в основі світу лежить свідомість, яка існує вічно і ніколи не виникає. Вона є джерелом для самої себе. А, оскільки існує лише те, що усвідомлюється, то матерія породжується нею.

Оскільки рецензент визнав приналежність Г.Челпанова до емпіричного напрямку, то значну увагу у своєму викладі Г.Челпанов приділив роз'ясненню взаємовідношень між апіорізмом та емпіризмом для захисту своєї позиції. Оскільки, класики емпіризму послідовно виходили з того, що «пізнання все цілком виникає з чуттєвого досвіду», з чим не погоджується автор, потрібно було з'ясувати, що слід розуміти під цими вченнями, тобто дати їм визначення. З тими формами вчень,

які існують, вирішити це завдання важко, тому що емпіричне вчення у своєму змісті вже має апіорістичні елементи і навпаки – апіорістичне вчення вміщує в собі емпіричні елементи. Мислитель вдається до їх абстрагування. Абстрактні поняття надають можливість розмежувати, окреслити їх області панування, розглянути їх взаємовідношення, та сформулювати їх визначення. Тобто, Г.Челпанов вважає, що справжнім послідовним емпіриком може бути тільки той, хто «вважає своєю метою все пізнання вивести з відчуттів» [3, с.21]. А це ідеал до якого прагнули представники цього вчення Авенаріус, Мілль, Юм. Але у мислителя на це є своя думка. Він вважає, що під час формування апіорістичних понять (простору, часу) свідомість виявляє більшу активність, чим при сприйнятті чуттєвих якостей. При цьому і просторові, і чуттєві якості є породженням взаємодії двох факторів: «реальної основи та суб'єктивних якостей сприймаючої свідомості» [4, с.418]. Якщо врахувати твердження, що відчуття та уявлення свідчать про реальність поза нею, то такий погляд відповідає реалізму. Але такий реалізм не відповідає поглядам Г.Челпанова, «тому що наявність ідеалістичного елемента, за яким простір є продуктом переробки за допомогою свідомості, робить невизначеним той залишок, за допомогою якого збуджується свідомість, а тому «...доцільніше було б називати цю теорію ідеально-реалістичною» [4, с. 418]. У своїй праці вчений намагався донести думку, що поняття простору є результатом взаємодії реально та об'єктивно існуючого простору, та діяльності свідомості, а це означало існування глибинної єдності вчень емпіризму та апіорізму у процесі пізнання.

Таким чином, коротко підсумовуючи, ми можемо говорити про те, що, по – перше, вчений розглядав процес пізнання, як процес комплексний, що обіймає собою різні вчення. По – друге, як процес, який набуває суб'єктивного характеру, оскільки, в ньому приймають участь апіорістичні елементи та елементи чуттєвості, підкріплені вірою у відповідність нами створеної дійсності існуючій [4, с.429].

Література

1. Г.І.Челпанов і його роль у розвитку психологічної освіти і науки слов'янських держав: Зб. Докладів по матеріалам міжнародної конференції 20 – 21 квітня 2012 р. – Маріуполь: ДВНЗ «Приазов. держ. техн. ун – т», 2012. – 228 с.

2. *Гиляров А.Н.* (рец.) Г.Челпанов. Проблема восприятия пространства в связи с учением об априорности и врожденности. Ч.II. Представление пространства с точки зрения гносеологии // А.Н.Гиляров // Университетские

известия. 1904. – № 11- ноябрь. Рецензии на сочинения, представленные в факультеты для приобретения высшей ученой степени. – С. 1 – 19.

3. *Челпанов Г.И.* Априоризм и эмпиризм / Г.И.Челпанов //Философские исследования, обзоры и проч. Под ред. проф Г.Челпанова. Т. 1. Вып. 3. – Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира. – С. 1 – 32.

4. *Челпанов Г.И.* Проблема восприятия пространства в связи с учением об априорности и врожденности. Ч.П. / Г.И.Челпанов. Представление пространства с точки зрения гносеологии. – К.: Типо-литография утв. Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1904. – 429 с.

Березинец И.В.

**ПОЛЕМИКА: Г. ЧЕЛПАНОВ И А. ГИЛЯРОВ –
НА ПЕРЕСЕЧЕНИИ ВЗГЛЯДОВ**

В статье рассматриваются важные, с точки зрения гносеологии идеи, освещенные Г.Челпановым во второй части его работы «Проблемы восприятия пространства» на основе материалов полемики с профессором А.Гиляровым.

Ключевые слова: *априорный, гносеология, геометрические аксиомы, опыт, рефлексия.*

Berezinets I.V.

**POLEMIC: G. CHELPANOV AND A. GILYAROV –
AT THE INTERSECTION OF VIEWS**

The article reviews the importance from the point of view of gnosiology, ideas, covered by G.Chelpanov in the second part of his «The problems of space perception» on the basis of the polemic with the professor A.Gilyarov.

Keywords: *apriori, gnosiology, geometric axioms, experience, reflection.*

Надійшла до редакції 3.04.2013 р.